

В.В. Соловйова

Діяльність українських...

ЗІМА-ВЕСНА 1-2/2010 ГИМАНАРНИЙ ЖУРНАЛ

В.В. СОЛОВЙОВА

УДК 341.231:328.1(477)"1918"

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ В НОВОПОСТАЛИХ ДЕРЖАВАХ, ЗАСНОВАНИХ НА ТЕРЕНАХ ПОСТІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ ЗА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

У статті розглядаються проблеми встановлення міждержавних стосунків між Українською Державою та окремими країнами, які виникли на теренах колишньої Російської імперії. Доведено, що налагодження відносин з новопосталими державами було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду у справі збереження державного суверенітету.

Ключові слова: зовнішня політика Української Держави, дипломатичні представництва, державний суверенітет.

В статье рассматриваются проблемы установления межгосударственных отношений между Украинской Державой и отдельными странами, созданными на территории бывшей Российской империи. Доказано, что налаживание отношений с новообразованными государствами являлось важным направлением внешнеполитической деятельности гетманского правительства в деле сохранения государственного суверенитета.

Ключевые слова: внешняя политика Украинской Державы, дипломатические представительства, государственный суверенитет.

In the article the problems of establishment of intergovernmental relations are examined between the Ukrainian State and separate countries which arose up on the territories of the former Russian empire. It is well-proven that adjusting of relationships with the newborn states was an important direction of the foreign-policy activity of hetman government in matters of maintainance of state sovereignty.

Keywords: foreign policy of the Ukrainian State, diplomatic representative offices, state sovereignty.

78

Революційні події 1917 року обумовили розпад колишньої Російської імперії, наслідком чого було виникнення на її теренах окремих держав і державних утворень (Польща, Фінляндія, Україна, Білорусія, Литва, Дон, Кубань, Грузія, Вірменія). Встановлення між ними міждержавних контактів, визнання суверенітету надавало змоги їх утвердження як суб'єктів міжнародного права. Тому одним з найважливіших напрямків зовнішньо-

політичної діяльності гетьманського уряду було налагодження міждержавних стосунків з новоутвореними країнами, насамперед для забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави.

Позиція уряду П. Скоропадського та самого гетьмана щодо прилучення до Української Держави українських етнічних територій докорінно відрізнялася від позиції провідників Центральної ради. Виходячи з умов Берестейської угоди, Рада Міністрів

спочатку на чолі з М.Василенком, а згодом – Ф.Лизогубом прагнула закріпити державні кордони з усіма сусідами і в той же час проводила закордонну політику, яка мала забезпечити власні національні інтереси Української Держави, насамперед, на територіях компактного проживання українців. Це, зокрема, стосувалося кордону з невизнаною Білоруською Народною Республікою. У Києві продовжувала працювати білоруська делегація на чолі з О.Цвікевичем, яка протягом травня намагалася відновити двосторонні переговори про державний кордон між Україною та БНР. Гетьманський уряд розглядав це питання з позиції, насамперед, стратегічних інтересів оборони українських територій у випадку більшовицького наступу. Як згадував Д.Дорошенко, його приятелі не раз докоряли йому за імперську політику українського уряду у вирішенні справи кордонів. Проблема полягала в тому, що гетьманський провід, як і уряд УНР, керувався інтересами самоохорони, оскільки тогочасна квола білоруська державність, „не говорячи вже про спірність етнографічної границі між українським та білоруським населенням”, „не могла б оборонитись від претензій на свої землі і від Польщі, і від Москви” [1].

Водночас більшість території Білорусії було окуповано німецькими військами, які не визнавали незалежність БНР і ревно спостерігали за спробами уряду Української Держави налагодити дипломатичні контакти з невизнаною ними республікою. Нереальними виявилися і спроби підтримати вимоги білоруських національно-державних сил на українсько-російських мирних переговорах у Києві, про що неодноразово просила білоруська делегація на чолі з О.Цвікевичем. 14 серпня 1918р. Рада Міністрів під час обговорення справи внутрішнього управління частин губерній, що відходили від РСФРР до України, ухвалила постанову про прилучення до України земель, на які претендувала БНР, – Гомельський повіт до

Чернігівської губернії, а Річицький, Пінський та Мозирський повіти об'єднала в Поліську округу з центром у Мозирі [2].

Окупація Білорусії німецькими військами, які не визнавали національний уряд і не давали жодних гарантій щодо визнання республіки в майбутньому, змушувала білоруський провід вдаватися до більш активної дипломатії в Україні. Остання зі свого боку була зацікавлена в розбудові міцної білоруської держави, яка після відходу німецьких військ могла б забезпечити власну самооборону і здатність протистояти більшовицькій навалі. 9 жовтня 1918 р. білоруська делегація була прийнята гетьманом П.Скоропадським, який підтвердив фактичне визнання незалежності Білорусії. Надзвичайна делегація БНР невдовзі заявила українському уряду про прагнення свого проводу вступити „в тісніший державний зв'язок з Україною (на ґрунті спільності митного кордону, об'єднання автономних армій, єдності зовнішньої політики)”. Передумовою цього мало стати офіційне визнання українською стороною Білорусії як незалежної держави [3].

Однак юридичне, офіційне визнання Білоруської Народної Республіки за часів гетьманату так і не відбулося. Разом з тим дипломатичні стосунки між Україною та Білорусією реалізовувалися через консульські установи. 22 липня 1918 р. уряд БНР призначив П.Тремповича генеральним консулом республіки в Києві з правами дипломатичного представника при МЗС Української Держави. Через місяць П.Тремповича змінив на посаді О.Модзолевський, 30 серпня консулом БНР в Одесі було призначено С.Некрасевича [4]. Захист інтересів українських громадян у Білорусії забезпечували генеральний консул Української Держави А.Квасницький (Мінськ) та консул К.Ільченко (Орша) [5].

Дещо інакшою була зовнішня політика гетьманського уряду в Криму, на Кубані та Дону. Офіційно проводячи вичікувальну тактику щодо можливого об'єднання з

Кримом та Кубанню, гетьманський уряд надавав значну військову допомогу та сприяв у поширенні української агітаційної та культурно-просвітньої акції, яку здійснювали українські громади та товариства „Просвіта”. Одночасно слід було рахуватися і з позицією німецької військової влади, яка не була зацікавлена в розширенні української території. Звертаючись до подій навколо ситуації державного об’єднання України з Кубанню, гетьман П. Скоропадський уже в еміграції визнавав помилковість своєї позиції, що „з цією справою поспішати не варто”. Він наголошував, що влітку 1918 р. для нього, „по-перше, неясно було, що робиться на Кубані й Чорноморщині, який там дійсний настрій умів стосовно цього питання, по-друге, я думав, що важливіше всього, перш ніж залучати до себе інші області, добитися порядку в себе”. Він також наголошував, що німці, „з котрим йому доводилося говорити про це” і без яких він „не міг фактично здійснити серйозних військових дій, навесні й на початку літа не мали певної лінії поведінки” [6].

За часів Української Держави провідники Кубанської Республіки лише після 17 серпня 1918 р., коли Кубань частково була звільнена від більшовиків, дістали можливість налагодити дипломатичні контакти з гетьманським урядом. Слід зазначити, що суттєво полегшував проведення проукраїнської політики в краї той фактор, що переважна більшість Добровольчої армії на цих землях складали кубанські козаки-українці. У свою чергу, за свідченнями міністра закордонних справ Д. Дорошенка, тогочасний уряд в Україні дивився на Кубань як „на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах”. Справедливість такої позиції підтвердила і делегація Кубанської Законодавчої Ради в складі голови М. Рябова, його заступника, голови комітету горців Султана Шахин-Гірея, членів Ради К. Безкровного, Петра Каплина і

Григорія Омельченка та міністра землеробства Дмитра Скопцова, яка 28 травня 1918 р. прибула до Києва [7]. На урочистому прийомі з нагоди зустрічі кубанської делегації 3 червня 1918 р. П. Скоропадський висловив сподівання, що „славні Кубанці підуть разом з молодістю Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керівничою зіркою для наших батьків”. Кубанські делегати запевнили гетьмана, що „обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі” [8].

У той час головною темою переговорів стало надання Україною Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин. Проте, як зазначає Д. Дорошенко, „між українським міністром закордонних справ і українцями, членами Кубанської делегації, установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України” [9]. Але в тогочасних умовах більшовицької присутності на Кубані справа українсько-кубанського державного об’єднання була передчасною. Кубанці були залежними від донських козаків, які виступали за збереження Доно-Кавказького Союзу. Але найголовнішою умовою була допомога зброєю в боротьбі проти більшовицьких окупантів. Наприкінці червня 1918 р. з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн. патронів і 50 тис. снарядів для 3-х дюймових гармат [10]. Наступного місяця на Кубань було вислано три повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кілька сот кулеметів та інші види зброї; подібні поставки, за словами Д. Дорошенка, здійснювалися щомісяця [11]. МЗС Української Держави призначив консулом П. Понятенка, який ще з дореволюційних часів мав широке коло знайомств у місцевій українській громаді [12].

Як зазначає сучасний дослідник дипломатичних стосунків Української Держави і Кубані В. Матвієнко, поступово в українському керівництві „визрів досить ризикований план, схвалений гетьманом,

десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тисячну Окрему Запорозьку дивізію генерал-майора Зураба Натієва, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії”. Одночасно передбачалося, що на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого українські війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об’єднання Кубані з Україною [13].

Коли німецьке військове командування на початку серпня 1918 р. погодилося з проведенням цієї операції, П.Скоропадський віддав наказ про передислокацію Окремої Запорозької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відповідні кошти. Водночас у Києві в погодженні з Українським національним союзом почалося формування добровольчого Окремого Чорноморського коша для участі в боротьбі проти більшовицької влади на Кубані. Проте, за словами Д.Дорошенка, один з високопосадовців гетьманського Міністерства військових справ, який був у приязних стосунках з лідером білогвардійського руху М.Алексєєвим і сприяючи його інтересам, „умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під різними предтекстами початок операцій, а тим часом Алексєєв швиденько вирушив в похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями” [14]. Натомість дуже швидко Кубань опинилася в руках добровольців, перетворилася на центр, у якому акумулювалися антиукраїнські „єдино-неділимські” сили. Добровольча верхівка прагнула задушити паростки автономних прагнень українців на Кубані.

Гетьманський уряд змушений був обмежитися другорозрядним дипломатичним представництвом на

Кубані, призначивши 20 вересня 1918 р. консульським агентом 1-го розряду до П’ятигорська полковника української армії, барона Федора Боржинського, який свого часу проходив службу в Кубанському козацькому війську. 28 жовтня 1918 р. в його першому таємному звіті МЗС Української Держави говориться про ознаки визріваючого конфлікту між кубанським урядом і командуванням Добровольчої армії, яке брутально порушувало традиційне козацьке самоврядування, перешкоджаючи скликанню Військової ради та прийняттю конституції Кубанської Республіки. У зв’язку з цим він наголошує на необхідності поширення української пропагандистської роботи насамперед серед козацьких верств [15].

Описуючи наростання антиукраїнських настроїв на Кубані, яка стала „осередком руху проти більшовиків і на користь відбудови Росії”, Ф.Боржинський наголошував, що поряд з представництвом кадетсько-есерівського „Тимчасового всеросійського уряду” та „Тимчасового сибірського уряду” відомий монархіст-чорносотенець В.Шульгін злісно дискредитували Українську Державу, намагаючись виставити її як „політичну інтригу, ворожу Антанті”, цьому слід було протиставити власний друкований орган. За словами Ф.Боржинського, поряд з російською монархічною реакцією в паплюженні гетьманату П.Скоропадського не відставала й українська ліва опозиція, що, „не шкодуючи грошей..., робить найенергійніші заходи, аби захопити в свої руки вплив на маси” [16].

29 вересня 1918 р. О.Філімонов і М.Рябовол звернулися до П.Скоропадського з офіційним листом про акредитацію в Києві Надзвичайної місії Кубанської Республіки в складі полковника В.М.Ткачова (голова), І.Л.Макаренка (члена Законодавчої Ради) і полковника Євтушенка. Місія мала підготувати й укласти угоди про обмін військовополоненими, фінансові справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні

відносини. Як зазначав Д.Дорошенко, неофіційно місії „було доручено в'яснити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною” [17].

Більш поважного статусу українсько-кубанським відносинам надало створення 5 листопада 1918 р. українського дипломатичного представництва на Кубані, 8 листопада 1918 р. наказом ґетьмана П.Скоропадського Ф.Боржинського було підвищено в ранзі до міністра-резидента Української Держави при Кубанському уряді, тобто посольство здобувало 1-й ранг представництва [18].

13 листопада 1918 р. в.о. директора Українського Державного банку В.Ігнатович, директор Українських ощадних кас К.Білінський і члени кубанської дипломатичної місії В.Родіонов та М.Сирейшиков підписали угоду про взаємні переводні операції як міжбанкові, так і між ощадними касами України та Кубані. 14 листопада 1918р. за дорученням Ради Міністрів Української Держави товариш міністра торгу і промисловості С.Бородаєвський, товариш міністра фінансів К. фон Заммен, товариш міністра шляхів сполучення А.Лукашевич і В.Кулябко-Корецький провели в Катеринодарі переговори щодо укладення фінансово-економічного договору між Україною та Кубанню і 16 листопада підписали в Києві „Згоду щодо поштово-телеграфних зносин”, а також конвенцію про співробітництво в сфері залізничного транспорту. У той же день дипломатична місія Кубані в Українській Державі підписала з українським урядом договір про торговельні, консульські та мореходні зносини [19].

Ф.Боржинський під час свого перебування в П'ятигорську та Катеринодарі, зустрічей з провідниками Кубанського козацького війська та Кубанського крайового уряду, зокрема відомим українським громадським діячем Л.Бичем, дістав підтвердження про їхню згоду офіційно визнати українське дипломатичне представництво, а також

заручився їхньою підтримкою перед комендатурою Добровольчої армії про офіційне визнання репрезентації Української Держави на Кубані. 28 листопада 1918 р. дипломат повідомив Міністерство закордонних справ про вжиті ним кроки, а також виступив з пропозицією відкрити в Катеринодарі окрім українського посольства торговельну палату, а також консульства в Новоросійську й Ставрополі та віце-консульств в Туапсе [20].

Таким чином, українсько-кубанські відносини за доби ґетьманату П.Скоропадського частково набули міжнародно-правового статусу, незважаючи на те, що дипломатична місія Кубанської Республіки не встигла одержати акредитацію при ґетьманському уряді.

24 травня 1918 р. посол генерала П.Краснова, обраного 16 травня 1918 р. Військовим отаманом Всевеликого війська Донського, генерал-майор Олександр Черечукін вручив листа про своє призначення дипломатичним повіреним в Українській Державі ґетьманові П.Скоропадському [21]. Окрім офіційного визнання Дону самостійною державою, посланець домагався виділення Україною Донській армії військового майна. Невдовзі, за словами Д.Дорошенка, „ген. Черечукін досяг того, що за обопільною згодою ґетьмана і німців Дону були відпущені значні запаси зброї, амуніції, набоїв, частиною в кредит, частиною в гроші” [22].

Однак офіційне визнання Українською Державою Дону проходило з великими труднощами. Ускладнення, насамперед, виникли в процесі визначення українсько-донського кордону. Використовуючи автономно-федеративні принципи зовнішньої політики Центральної ради, П.Краснов рекомендував генералу О.Черечукіну погоджуватися на спільну „монетну систему, шляхи, пошту” за умови повної автономії Дону з окремим управлінням, військом та мовою. При цьому донська сторона погоджувалася пристосувати свої закони до українського

законодавства [23]. В обмін на це П.Краснов висував територіальні претензії на Таганрог, Ростов, Старобільський повіт Харківської губернії та Слав'яносербський повіт Катеринославської губернії з Луганськом. Прихильник українсько-донського союзу гетьман П.Скоропадський водночас змушений був рахуватися з можливою негативною реакцією українських національних сил в разі задоволення Україною претензій Дону.

Разом з цим, виникли проблеми торговельно-економічного характеру, оскільки представники Всевеликого Війська Донського прагнули визискувати мито з товару, зокрема, цукру та вугілля, які вироблялися на спірній території і яку донська сторона вже вважала своєю [24]. Поряд із спірними економічними проблемами, український уряд прагнув розв'язати і прикордонні конфлікти, що раз у раз виникали в Таганрозькій окрузі. До цього додалося й юридично-правове оформлення двосторонніх контактів. Для українських дипломатів була вкрай необхідною ясність у цьому питанні, оскільки до певної міри воно було пов'язане із визначенням кордонів з РСФРР. Тогочасний міністр закордонних справ Д.Дорошенко зазначав, що „дуже важко було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини”. „Маючи визначену вже межу на сході, легше було говорити з більшовицькою делегацією, умовляючись з нею за границі лише до того пункту, де сходились межі України, Дону й Московщини, – наголошував він. – Але з другого боку треба було б, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною організацією, державою в звичайному розумінні цього слова” [25].

Влітку переговорний процес між Україною та Всевеликим Військом Донським про взаємне дипломатичне визнання одержав подальший розвиток. 7 серпня 1918 р. у Києві було підписано „Попередню угоду”, автором якої був С.Шелухін [26]. Відомому правникові вдалося знайти компроміс і одночасно

забезпечити українські національні інтереси на території Дону. Сторони зобов'язалися не укладати з іншими державами та збройними організаціями угоди, „спрямовані на шкоду інтересам одна одної” [27]. Поряд із попередньою угодою сторони уклали „Додаткову секретну угоду”, за якою Українська Держава зобов'язувалася „у найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового санітарного спорядження” [28].

Укладення дипломатичних договорів між Україною та Доном було надзвичайно важливим юридичним актом для обох сторін. Якщо останній поряд із військовою допомогою одержував перше визнання як суб'єкт міжнародного права, то Українська Держава отримувала стратегічного й потужного військово-політичного союзника в боротьбі з більшовицькою експансією. Разом з тим, це був один з перших кроків щодо формування майбутньої російської федерації, з якою Україна розпочала процес юридичного визнання на міждержавних принципах.

10 серпня 1918 р. П.Краснов підписав вірчу грамоту О.Черечукіну – офіційному дипломатичному представнику в статусі „Отамана Зимової станиці (повноважного посланника) Всевеликого Війська Донського на Україні” [29]. У свою чергу, 2 вересня 1918 р. уряд Української Держави призначив відомого українського громадсько-політичного діяча Максима Славинського тимчасовим надзвичайним послом на Дону [30]. Консульську установу Української Держави в Новочеркаську з 16 серпня 1918 р. очолив Володимир Міщенко [31].

Після офіційного визнання Україною Всевеликого Війська Донського українська делегація на переговорах з РСФРР звернулася до росіян з декларацією про кордони, обмеживши їх тим відтинком, який не належав Дону, тобто від Вигоновського озера до Новохоперська [32]. Однак це викликало нові ускладнення та затягування переговорного процесу між Українською Державою та більшовицькою Росією.

Не менш важливим для України та Дону стало укладання економічних угод і в т.ч. „Договір про спільне регулювання питань, дотикаючих Донецького басейну”, що створювали підстави для майбутнього розвитку „спільного видобутку, розподілу, торгівлі, споживання та перевезення донецького мінерального палива”. Для реалізації угод було створено спеціальну комісію з урядовців Української Держави та Всевеликого Війська Донського. Причому провід Дону намагався використати економічний потенціал Української Держави для зміцнення своєї боєздатності [33].

Розвиток міждержавних стосунків зрештою вплинув і на статус дипломатичного представництва України на Доні. 1 листопада 1918 р. гетьманський уряд ухвалив постанову про відкриття в Новочеркаську українського посольства, головою якого було призначено міністра-резидента генерал-майора Костянтина Середіна. До складу представництва увійшли Роман Сурин (секретар), Степан Кузик (перекладач), позаштатні урядовці: Микола Мандрика, сотники Василь Полюшкін та Володимир Попов [34]. Напередодні антигетьманського повстання стосунки між гетьманом і генералом П. Красновим опинилися в полі зору Українського національного союзу. Антибільшовицький фронт, який намагалися зміцнити обидва лідера, був гостро розкритикований українськими політичними силами, які прагнули не допустити відновлення на його основі „єдиної-неділимої Росії”. Повстання Директорії фактично загальмувало виїзд посольства К. Середіна до Новочеркаська, а подальші стосунки з Доном республіканська влада будувала зовсім за іншою схемою.

Влітку все більш помітною в Українській Державі ставала активність Фінляндії. 26 липня 1918 р. Сенат цієї країни ухвалив рішення про призначення доктора філософії Г. Гуммеруса повіреним у справах при гетьманському уряді. 9 серпня фінським урядом були призначені консули в Києві та

Одесі. Слід зазначити, що ще влітку 1917 р. діячі „Союзу визволення України” М. Залізник та С. Бандрівський докладали значних зусиль для порозуміння Української Центральної ради з Сенатом молоді Фінляндської республіки, а наприкінці 1917 р. у Гельсінгфорсі було започатковано діяльність громадської української консульської установи, яку очолив П. Сливенко. Його консульські функції були підтверджені гетьманським урядом 16 серпня 1918 р. [35]. 10 вересня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави ухвалила „Законопроект про заснування дипломатичного представництва в Фінляндії й асигнування 44 833 карбованців 28 копійок на його утримання” [36]. У пояснювальній записці до законопроекту наголошувалося, зокрема, що „інтереси Української Держави вимагають заснування в дружніх нам державах дипломатичних представництв, особливо тоді, коли ці держави висилають своїх представників до України” [37].

8 жовтня 1918 р. законом Української Держави засновувалося українське дипломатичне представництво в Фінляндії, яке було зараховано до посольства 2-го розряду. Його головою МЗС Української Держави призначило відомого громадсько-політичного діяча, правника за фахом Костя Лоського. Посаду секретаря місії 14 вересня 1918 р. одержав Микола Галуцинський [38].

Після приїзду до Гельсінгфорсу місія була негайно прийнята головою уряду Фінляндії Свінхувудом [39]. Фактично одразу голова української дипломатичної установи був офіційно акредитований як дипломатичний представник президентом країни генералом Манергеймом [40]. Міждержавні стосунки обох країн характеризувались як „щирі і доброзичливі”. Отже, Фінляндія офіційно визнала державну незалежність України ще за часів Української Держави.

Таким чином, дипломатична діяльність Української Держави на теренах колишньої Російської імперії відзначалася послідовним розвитком двосторонніх стосунків з молодими державними утвореннями,

прагненням демонструвати партнерські зв'язки та забезпечення національних інтересів і пріоритетів. Водночас гетьманський уряд посилював дипломатичну присутність України на Дону, Кубані, Фінляндії, опікувався правовим урегулювання кордонів із сусідами та волів подальшого поглиблення торговельно-економічних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 144.
2. Там само.
3. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії / Матвієнко В. – К. : Київський університет, 2002. – С. 145-146.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 2607, оп. 1, спр. 43, арк. 22-23.
5. ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 3, спр. 2, арк. 7-8.
6. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 - грудень 1918 / Скоропадський П. – К. - Філадельфія, 1995. – С. 238.
7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле, 1914-1920 / Дорошенко Д. – Мюнхен, 1969. – С. 294.
8. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 136-137.
9. Там само. – С. 137.
10. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. 130, оп. 2, спр. 508, арк. 18.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 137.
12. Там само.
13. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 99-100.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 137.
15. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 100-101.
16. Там само.
17. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 137.
18. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 67, 69.
19. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 138.
20. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 103-104.
21. Там само. – С. 71.
22. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 132.
23. Там само.
24. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 75.
25. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. – К. Темпора, 2002. – С. 133.
26. ЦДАВО, ф. 3695, оп. 1, спр. 193, арк. 1-2.
27. Там само.
28. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 79.
29. Там само. – С. 80.
30. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 2, спр. 2, арк. 207.
31. Там само. – арк. 234.
32. ЦДАВО, ф. 3695, оп. 1, спр. 195, арк. 39.
33. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 84-85.
34. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 2, спр. 2, арк. 205.
35. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 4, арк. 32.
36. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 1, арк. 115.
37. Матвієнко В. Вказ. праця. – С. 205.
38. ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 19.
39. Там само. – арк. 20.
40. Там само. – арк. 50.